

*Семашко Т. Ф.,
кандидат філологічних наук, доцент, докторант
Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЕТНОСТЕРЕОТИПИ ТАКТИЛЬНОГО МОДУСУ СПРИЙНЯТТЯ: ДИНАМІКА СТАНОВЛЕННЯ

Анотація. Лексикографічні праці є надійним джерелом інформації для проведення різнопланових наукових досліджень мовних фактів. З-посеред останніх – вивчення стереотипів сенсорного сприйняття, відомості про які можуть бути отримані лише за умови аналізу динаміки їх становлення.

Ключові слова: чуттєве сприйняття, тактильний модус перцепції, вербальна репрезентація, етнокультурні стереотипи.

Постановка наукової проблеми. Найпершим контактом людини з навколишньою дійсністю, через який концептуалізується та інтерпретується отримана за допомоги органів чуття вся інформація, є сенсорне сприйняття. Зір, слух, нюх, смак, дотик дають нам можливість відчувати найтонші відтінки природного буття, створюючи в нашій свідомості відповідні уявлення, що відображають безпосереднє сприйняття, відновлене пам'яттю, або опосередковане через складні мисленнєві процеси. Уся перцептивна інформація визначається колективним і індивідуальним досвідом носіїв мови, а також традиціями та стереотипами – результатом профілювання дійсності етнічною свідомістю, що склалися у відповідному лінгвотоваристві та за допомогою вербальних засобів отримали відображення в мовній картині світу.

Вербальними засобами, які відтворюють навколишній світ (власне відображають, а не копіюють, адже «мова не віддзеркалює дійсність, а відображає її знаковим способом» [1, с. 11]), є сенсорна лексика п'яти модусів перцепції (зорового, слухового, смакового, нюхового, дотикового) – складної й багаторівневої системи, де тактильність бачиться неоднозначним модусом перцепції, який О. Лурія визначає як складну форму чуттєвості, що складається як із елементарних, так і складних компонентів [2, с. 129–130]. І хоча зачасту тактильність виступає додатком інших відчуттів, проте при безпосередньому контакті особливого значення для людини набуває саме інформація, яку вона отримує у результаті безпосереднього контакту, що дає змогу найрізноманітнішими способами вступати в контакт із предметами і краще відображати їхні властивості. Більш того, часто саме дотик замінює людині зір та слух, виступаючи одним із найважливіших джерел людських знань про простір і властивостей предметів у цьому просторі.

Підтвердженням статусності тактильної чуттєвості є дослідження сучасних мовознавців (див. праці С. Антонюк, Н. Воспрякової, І. Галуцьких, О. Левченка, Х. Мелько, Ю. Письменної, О. Сторчак, К. Тулюлюк, О. Федотової та ін.), які визнають дотик одним із основних засобів отримання інформації про навколишнє середовище. Попри те тактильність вивчено значно менше, ніж інші модуси перцепції; поза увагою і питання етнокультурних стереотипів сенсорного сприйняття із тактильним компонентом, що робить актуальною тему пропонуваного дослідження.

Мета. Тісний взаємозв'язок категоризації з системою сприйняття світу п'ятьма органами чуття, з одного боку, і з обробкою сенсомоторних і перцептивних даних за допомогою мови [3, с. 307], з іншого, робить актуальними дослідження специфіки мовної репрезентації сенсорних (перцептивних) ментальних комплексів, якими виступають перцептивні етнокультурні стереотипи – постійна, організуюча, цементуюча структура ментально-лінгвального комплексу, що уможливило пізнання людиною світу через виявлення національномовної специфіки його категоризації. Сказане продукує мету пропонуваного дослідження: актуалізувати необхідність розгляду етнокультурних стереотипів тактильного сприйняття; визначити структурні, функціональні та змістові їх особливості. Пропоноване дослідження виконане на лексикографічному матеріалі, що уможливить розв'язання питання щодо фіксації та способів тлумачення стереотипів із перцептивним компонентом; дасть змогу зробити висновки щодо способів розкриття значень етностереотипів; дозволить з'ясувати питання щодо їх усталеності в українській лінгвокультурі.

Базою для добору фактичного матеріалу послуговували: «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» (далі СЛУМ) та «Словарь української мови» Б. Грінченка (далі СУМГ), що є надійними джерелами інформації для проведення різнопланових наукових досліджень, оскільки саме лексикографія намагається знайти найоптимальніші, найдоступніші способи вербальної репрезентації та впорядкування всіх доступних знань. А з огляду на структурно-семантичну організацію стереотипів сенсорного сприйняття відомості про них можуть бути отримані лише за умови вивчення динаміки становлення системи мовних фактів, відповідно, їх вивчення повинне вестися як у синхронному, так і в діахронічному аспектах одночасно, бо «будь-який повний синхронний опис мови не може обійтися без поняття архаїзму та інновації» [4, с. 401]. Звернення до словникових статей різних часових періодів дозволить унавидити «анатомію» значень етнічних стереотипів; зрозуміти, як певні параметри етнічного значення стереотипу передбачають одні і заперечують інші параметри, тим самим збільшуючи психологічну реальність тих чи інших компонентів його тлумачення; простежити за динамікою стереотипів-образів, що зрештою уможливить опис української лінгвокультури.

Попри те зауважимо, що обсяг статті не дозволяє виконати комплексне дослідження етностереотипів із тактильним компонентом, тому ми обмежили коло наших пошуків емоційно-чуттєвою сферою – субмоделлю «духовний світ», де людина виступає основним об'єктом опису. У межах означеної площини виформовується розуміння морально-психологічного стану особистості, її ставлення до світу; а етнокультурні стереотипи, сформовані у зоні відповідної субмоделі, можна означити як феномени, що є психічним складом розуму, напрямком думок,

способом думок чи характером роздумів, духовним світом, які вирізняють український етнос із-поміж інших етносів.

Виклад основного матеріалу дослідження. За матеріалами СЛУМ морально-психологічні особливості українців презентують стереотипні образи, утворені в мові досліджуваної доби, базовим тактильним компонентом яких є прикметники горачий (синонімічні теплий, жаркий) та тврьдый. Такі ад'єктиви мають велике асоціативне поле та передають широкий спектр етнічно глибоко закорінених значень.

Найбільш розгалужену систему стереотипних номінацій виформовує ад'єктив горачий. Пояснення чого знаходимо в його широкій полісемічності, яка уможливорюється через мотивацію його внутрішнього змісту: гарячий – це не тільки той, «який має досить високу температуру» [СУМ, Т. 2, с. 37]. За основу береться кількість тепла, відповідно, гарячий – ще й «насичений», «видний», «яскравий», «сповнений енергії». Саме тому, прикметник горачий у поєднанні із національними константами «серце», «любов», «бажання», «приязнь», «сила», «прохання», «прагнення», «умисел», «згуртованість», «віра», «милість», «молитва» на основі переносної мотивуючої ознаки «сповнений енергії», «пристрасний» у семантичному полі стереотипів горачее ср(д)це, горачаа любовь, горачоє пожаданіє, горачаа сіла, горачаа прѳзба, горячоє прагнініє, горачий оумьісел, горячіє єдности, горячаа прия(з)нь, горачаа вѳра, горачаа милость, горачаа млітва формує несенсорне ядерне значення – «який виражає пристрасть, сильне почуття».

Внутрішньою формою переносного значення прикметника горачий з його проекцією на людину продукована позитивна аксіологічність, яка уможливорює додаткове (периферійне) значення для кожного із зафіксованих стереотипів: горачее ср(д) – це «хтось дуже добрий, чулий, здатний гаряче й глибоко переїматися чим-небудь»; любовь горачаа – «палке, щире почуття глибокої сердечної прихильності»; горачоє пожаданіє – «думка про сильну бажаність здійснення чого-небудь»; горачаа сіла – «життєва енергія, життєдайність кого-небудь»; прия(з)нь горячаа – «дружня прихильність», «симпатія»; горачаа прѳзба – «пристрасне звертання до кого-небудь із метою домогтися чогось», «прохання»; горячоє прагнініє – «сильне бажання, потяг до здійснення чого-небудь», «хотіння»; оумьісел горачий – «швидкий», «кмітливий»; горячіє єдности – «нерозривний зв'язок», «згуртованість», «цілісність», «неподільність»; горачихь млітвахь – «щирих»; горачаа милость «доброзичливе, привітне ставлення до кого-небудь».

Аналіз матеріалу навіює думку, що введення до структури стереотипу допоміжного тактильного прикметника теплий, продукує не тільки увиразнення ознаки, але й уможливорює зауваження: атрибут гарячий за своєю суттю є параметричним, підтвердженням чого є синонімічні стосунки, у які він вступає. Так, синонімічний ряд теплий → гарячий (де теплий – «середній між гарячим і холодним» [СУМ, Т. 10, с. 77]; гарячий – «який має високу температуру; сильно нагрітий; палючий» [СУМ, Т. 2, с. 37]) демонструє вияв градуальної ознаки: теплаа вѳра – горачаа вѳра (Будемо... мы теплюю горячою вѳру проповѳдати инь(м) люде(м) [СЛУМ, Т. 7, с. 45]). При тому слід зауважити, що така параметричність має, скоріше, якісний характер, а кількісний дещо нівелюється, відходячи на задній план.

Спостереження за стереотипом жаркіє слѳзы (де жаркий – «який дає багато тепла, пекучий, гарячий» [СУМ, Т. 2, с. 510]) виступає синонімом до гарячий), уможливорює думку, що мо-

дус «сприйняття на дотик» корелює з модусом «сприйняття на смак», у результаті чого формується стереотипне значення, заґрунтоване на вихідній ознаці (Малжѳнка позостала... // Жаркіє слѳзы свои гѳйне выливаѳсть, И тѳым са тѳлько... потѳшаѳе(т) [СЛУМ, Т. 9, с. 127]), і далі з проекцією у ментальну сферу – «гіркі», «переповнені горем». Така кореляція, як на нас, аргументована внутрішньою мотивацією компонентів стереотипу, що є глибоко укоріненою (жаркий → пекучий; слѳзы → солоні → несмачні → гіркі). З огляду на сказане можемо стверджувати, що головне призначення ад'єктива горачий (та його синонімів) у структурі етнокультурних стереотипів – не просто маркувати інформацію, а з опертям на кількісний та параметричний критерій давати їй якісно-кількісну оцінку, заґрунтовану на розумінні світу етнічною спільнотою.

Побожність українців, їх віра в царство Небесне і царство Пїтьми продукувала виникнення стереотипів горачее пекло, горачее мѳсто (пор. глѳбокоє пекло) з ментально-просторовим значенням «місце вічних мук» (Тедї для пїхи для того зве(р)жень з неба аж до гарачого пекла по(д) землю [СЛУМ, Т. 7, с. 45]; Дошѳдѳши до гранїць горачого мѳста єфїрьскаго неземного, водянистими облаки чїнить противленїє и шоумь страшний [СЛУМ, Т. 9, с. 50]). При тому, очевидно, що між означеними зонами (дотикова – параметрична площини) немає чіткої межі, напроти, введення до контексту словосполучення (конкретизатора-поширювача ознаки) глѳбокій дѳль (Надо мною виси(т) срогїй гнѳвь Бжїй,... подо мною глѳбокій дѳль пѳкла горачого [СЛУМ, Т. 7, с. 45]) тільки підтверджує думку, що відповідні кореляції відображають своєрідне конотаційне тло внутрішньої форми культурних знаків, у яких тактильна ознака співвідноситься з просторовою, регуляторами якої є соціонорми.

У межах чуттєвої сфери спостерігаємо етнокультурні стереотипи, заґрунтовані на псевдосенсорній ознаці, вербалізатором якої виступає прикметник тврьдый – носій мотивуючої ознаки «який важко піддається стискуванню, згинанню, різанню; який затвердів» [СУМ, Т. 10, с. 76]). Вступаючи у синтагматичні відношення із абстрактними іменниками оупованїє, вѳра, вы(з)наняє, дѳша, ср(д)це, злоба, злѳсть, відповідний ад'єктив на основі переносного значення продукує суміщення дотикової та ментальної сфер, що сприяє формуванню розгалуженого семантичного ряду етностереотипів, які чітко розмежовані за аксіологічним критерієм. До позитивно маркованих стереотипів-образів відносимо тврьдаа вѳра, тврьдоє оупованїє, тврьдоє вы(з)нанїє; негативно маркованих – тврьдаа дѳша, тврьдаа злѳсть, тврьдаа злоба, тврьдоє ср(д)це.

Об'єднуючим смисловим центром означених конструктів є їх тотожне ядерне значення «непохитний» та відмінні периферійні значення. Для стереотипу тврьдоє оупованїє таким виступає «незмінна певність у чому-небудь», «надія», «сподівання» (Знаїдѳшь якъ правовѳрных ѳ твердом оупованїи сїснїа своѳго потѳшити [СЛУМ, Т. 12, с. 83]); для стереотипу тврьдоє вы(з)нанїє – «тверде, міцно усталене переконання про що-небудь», «погляд на щось», підсиленого ад'єктивом каменньий у його переносному значенні «цілком непохитний» [СУМ, Т. 4, с. 85] (Хѳ свою єдину ане петрову цркову другюю обеца(л), на твердо(м) и каменно(м) вы(з)наню збудовати [СЛУМ, Т. 14, с. 29]).

Широку значеннєву периферійну зону демонструє етнокультурний стереотип тврьдаа вѳра – «впевненість, певність у чому-небудь» (Пова(ж)ны(и) и прм(д)ры(и)... воєвни(к) паве(л),

яко мочноу ангіру в ср(д)цахъ тврьдоу вѣроу спаналы(х) засажаячи, // ...причини(л) присагоу [СЛУМ, Т. 10, с. 193]; «значеннєвїсть переконання в чомусь, щодо чогось, віри в кого, що-небудь» (Вѣра твердаа, па́че желѣза и адамáнтъу [СЛУМ, Т. 1, с. 73]). Спостережено, що іменник каменъ у структурі стереотипу призводить до зміщення акценту в бік актуалізації поведінкової сфери, що поповнює периферійну зону стереотипу значенням «упевненість у правильності, розумності вибраної позиції чи поведінки» (Црѣ... доумаєть, што(ж) на твердѣмъ каміни, вѣры стое стоить [СЛУМ, Т. 8, с. 226]).

Прив'язка стереотипу тврьдаа вѣра до сакральної сфери висуває на перший план релігійні пріоритети, що уможливило периферійні значення «визнання існування Бога», «переконання у правильності догматів певної віри, релігії» (Подобаєть же вѣдати ѡ се, кто суть, и которїи хотатъ видѣти бѣга в дѣху боурьлівомъ, явно, яко... преврѣтныи дѣти ерєтїческіи, котїи сілкують сѧ зопсовати и сѣкрушіти вѣроу тврьдоу [СЛУМ, Т. 12, с. 152]); «впевненість у позитивних якостях догматів певної віри» (То есть потреба на(м) мѣсто вѣсла вѣроу тврьдоу імѣти [СЛУМ, Т. 3, с. 246]). Аналізований стереотип, до структури якого введено порівняння яко каменемъ набуває метафоричного значення та в образі фізичної реалії продукує сему «впевненість у захисних функціях переконань та догматів певної віри» (Покрїю та яко каменемъ, тве(р)доу вѣроу [СЛУМ, Т. 14, с. 30]). Отже, можемо говорити, що означені стереотипні образи побудовані на канонізованих уявленнях етносу, які історично сформувалися й усвідомилися носіями мови як певний стереотип.

Контекстуальне оточення ад'єктива тврьдый продукує не тільки позитивні асоціації. Так, поєднуючись із абстрактними іменниками злоба, злѣсть, внутрішньою мотивацією яких є «почуття роздратування, гніву, досади» [СУМ, Т. 3, с. 597], відповідний прикметник у структурі стереотипів тве(р)даа злоба, тве(р)даа злѣсть відцентрує значення «запеклий», «затятий» (Не з мурѣвъ Каменныхъ; але ѡ(т) тве(р)дой злѣсти грѣхѣвнѣи, принесѣмо ему на честь,... дүшѣ нашѣ, ѡгнѣмъ Любви Бжѣи, запаленїи [СЛУМ, Т. 10, с. 242]) та «розлучений» (Забывши ѡно(г) иже манну брали въ гла(д)ной пустыни мало его знали. Гдѣ сла(д)каа вода и(м) с камени зышла, А тве(р)даа злоба до се(р)дца и(х) пришла [СЛУМ, Т. 4, с. 140]).

Негативно маркований семантичний ряд продовжують стереотипи-образи, спроектовані на протяжність у часі, коли реалізація ознаки стає можливою за умови динаміки її розгортання. Названа тема уможливлена сенсорною рисою, що характеризує об'єкт з позиції, притаманної йому властивості, що об'єктивовано дієприкметником у стереотипах затвердѣлаа дүша, затвердѣлоє ср(д)це зі значенням «нечутливість», «бездушність», «черствість» (Тое приказанїе написаль есть вам на затвердѣлого ср(д)ца вашого [СЛУМ, Т. 10, с. 242]; Сїла Бж(с) твєннаа помагала Іѡчифови, а злослівюу и затвердѣлюу дүшу Пілатову змакчала [СЛУМ, Т. 12, с. 78]), що є характеристикою внутрішнього світу особистості.

Аналіз матеріалів СУМГ, як і слід було очікувати, засвідчив усталеність стереотипних номінацій мови попередньої доби (гаряче (тверде) серце, гаряча любов, гаряче бажання, гаряча сила, гаряче прохання, гаряче прагнення, гарячий умисел, гаряча приязнь, гаряча віра, гаряча молитва, гарячі (жаркі) сльози, гаряче пекло, тверда віра, тверда надія, тверда душа, тверда злість, тверда злоба). Неочікуваним стало те, що ряд нових стереотипних номінацій у межах досліджуваної сфери, попри

функціонування значної кількості вербалізаторів, які відтворюють лексико-семантичне поле тактильності як компоненти стереотипів-образів, виявився значно збідненим.

З-посеред нових стереотипних номінацій теплі сльози, тепле серце (що розширюють синонімічні ряди – жарячі (жаркі, теплі) сльози; гаряче (тепле) серце), м'яка натура, холодний, як крига. Можемо говорити про розширення значеннєвої зони усталених образів. Так, в основі сполучень жарячі (жаркі, теплі) сльози лежить прихована сенсорна ознака. Звичайно, сльоза – «безбарвна прозора солонувата рідина, яку виділяють розміщені в очній ямці залози при деяких фізіологічних або психічних станах» [СУМ, Т. 2, с. 386], за своєю температурою відповідає температурі тіла живої людини (тепла), однак проєкція відповідного стереотипу у ментальну зону виформовує значення «сльози, викликані сильним почуттям» (По тобі, милий, гарячая покотилась сльоза [СУМГ, Т. 4, с. 151]; Щирим цілуванням теплі сльози сушить [СУМГ, Т. 4, с. 433]) і далі – «переповнені горем» (Умила личенько гарячою сльозою [СУМГ, Т. 1, с. 276]), що є аргументованою, глибоко укоріненою мотивацією аксіологічно наповнених компонентів стереотипу «гірко, невтішно плакати».

Стереотип «тепле серце» також консолідує дотикову і ментальну ознаку, та виформовує співвідношення сенсорного – «температура людського тіла» і несенсорних компонентів семантики – «пристрасне», «чутливе», і далі – «любовні почуття», «любовна прихильність», «пристрасть» (А в дівчини серце, як літнєє сонце: хоча воно ѡ хмарнєньке, але теплєньке [СУМГ, Т. 4, с. 255]). Як контекстуальний синонім до тепле серце розглядаємо псевдосенсорний образ м'яка натура – «сердечний», «чутливий» (Вся ѡго постать, цілий обвід повного круглуватого лица виявляло зразу ѡго м'яку натуру [СУМГ, Т. 2, с. 312]). Ментально-сенсорне значення стереотипу тепле серце – «пристрасне», «чутливе», опозиціонує з «без натхнення, захоплення», «позбавлений запалу, пристрасті» – ядерним значенням стереотипу-образу «холодний, як крига» [СУМГ, Т. 2, с. 305]) та продукує аксіологічну сему на осі «хороший/поганий».

Стереотип тепла порада – «дружнє сприяння», «допомога в якій-небудь справі» (Тиха Кирилова мова, шира та тепла порада, розсудливі доводи не раз спиняли гіркі батькові скорботи [СУМГ, Т. 1, с. 403]), відірвався від вихідної тактильної ознаки та засвідчує аксіологічну образу, що розширює ѡго конотаційне тло значеннями – «яка заспокоює», «сповнює радістю», «втіха», «відрада».

Обмежена кількість стереотипних образів, зафіксованих СУМГ, уможливило висновок про зниження динаміки формування стереотипної ознаки дотикового модусу перцепції в українській мові XIX ст.

Висновки. Отже, за матеріалами лексикографічних джерел тактильний модус сприйняття постає як один із основних при освоєнні навколишнього світу. Вербалізатори тактильних відчуттів мають велике асоціативне поле, наділені високим ступенем продуктивності, та у результаті різних мовленнєвих процесів формують етнокультурні стереотипи, які передаючи широкий спектр етнічно глибоко закорінених значень, є результатом узагальнення життєдіяльності українського етносу та маркерами етнічного світосприйняття.

Етнокультурні стереотипи, заґрунтовані на тактильних перцептивних реакціях, є давніми утвореннями, пов'язаними зі світом людини у межах субмоделі «духовний світ», що презентує морально-психологічний стан особистості та її ставлення

до світу. Дотикові компоненти у структурі стереотипів відповідної субмоделі виформовують значення, які мають відмітні особливості: є результатом сенсорного і водночас ментального опрацювання світу; втрачають свої потенційні можливості, що зумовлює рух від сенсорного до псевдосенсорного у межах певної ділянки мовної системи; у переважній більшості аксіологічно марковані.

Матеріали лексикографічних практик різних епох загалом засвідчують зміщення ситуації в бік прогресії об'єктивацій дотикових відчуттів, які традиційно вважалися неперспективними. Разом із тим спостерігаємо зниження динаміки формування стереотипної ознаки дотикового модусу перцепції в мові XIX ст. порівняно з українською мовою XVI – першої половини XVII ст. У подальшому планується аналіз об'єктивацій тактильних відчуттів, як базових компонентів етностереотипів у лексикографічних матеріалах «Словника української мови: в 11-ти томах (1970–1980)».

Література:

1. Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира / Б.А. Серебрянников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др. – М. : Наука, 1988. – 216 с.
2. Лурия А.Р. Лекции по общей психологии / А.Р. Лурия. – СПб. : Питер, 2006. – 320 с.
3. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

4. Курилович Е. О методах внутренней реконструкции / Е. Курилович // Новое в лингвистике, Вып. IV. – М. : Наука, 1965. – С. 36–44.
5. Словник української мови : в 11 т. / [гол. ред. кол. І.К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
6. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1–15. – Львів, 1994–2010.
7. Словарь української мови. В 4-х т. / НАНУ; Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1996–1997.

Семашко Т. Ф. Етностереотипы тактильного моду-са восприятия: динамика становления

Аннотация. Лексикографические работы являются надежным источником информации для проведения научных исследований языковых фактов. Среди последних – изучение стереотипов сенсорного восприятия, сведения о которых могут быть получены только при условии анализа динамики их становления.

Ключевые слова: чувственное восприятие, тактильный модус перцепции, вербальная репрезентация, этнокультурные стереотипы.

Semashko T. Ethnic stereotypes tactile mode of perception: dynamics of formation

Summary. Lexicographic works are a reliable source of information for research linguistic facts. Among latter – study of ethno-cultural stereotypes of sensory perception, details of which can be obtained only if analysis of dynamics of their formation.

Key words: sensual perception, tactile perception modus, verbal representation, ethno-cultural stereotypes.